

Ірина Преловська

Українознавство у листах митрополита Іларіона (Огієнка) та його кореспондентів

У статті аналізуються найважливіші проблеми українознавчої науки, які порушувалися в епістолярній спадщині Івана Огієнка. Також висвітлено маловідомі сторінки з біографії митрополита Іларіона.

The main problems of Ukrainian studies, which was found in the letters of Ivan Ohienko, are analyzed in the article. The unknown pages of biography of Metropolitan Ilarion are also unlighted.

Українознавство як наука цілісного пізнання українського народу та його етнічної території, почала розвиватись відносно нещодавно, оскільки за часів Російської імперії та СРСР історична роль і місія українського народу, як явища самобутнього, заперечувалася. Спочатку український народ взагалі не визнавався як існуючий окремо від російського, а в радянську добу було вибудовано єдину ідеологічну формулу, яка визначала сутність національного питання в СРСР.

Упродовж XX століття дослідження феномена українства, закономірностей, досвіду та уроків його розвитку, особливостей прояву у визначальних сферах буття, в силу обставин відбувалися майже повністю за межами України силами тих науковців, державних, громадських, церковних та культурних діячів, які опинилися в еміграції, та їх доробок у справі розвитку всіх напрямів українознавства поступово стає складовою сучасної української науки.

З відновленням державної незалежності України у 1991 р. розгорнувся процес введення до наукового обігу нових джерел, у тому числі листування українських громадсько-культурних і політичних діячів XIX–XX століть. Крім численних публікацій у наукових, науково-популярних виданнях і збірниках, запроєктована й реалізується корпусна подача епістолярної спадщини відомих представників названої доби. У зв'язку з цим актуалізувалися дослідження у галузі нових теоретично-методологічних підходів до вивчення епістолярних джерел з метою оптимального використання їх інформаційного потенціалу, в т. ч. для українознавства [2, 43, 86–87].

Публікація епістолярій значно розширює дослідницьке поле українознавства в цілому, дозволяє значно детальніше реконструювати

просопографічний портрет конкретної особистості, створити колективну біографію кількох осіб, об'єднаних спільними чинниками, поглибити опис способу життя і занять представників певних соціальних станів [44–45].

Незважаючи на великий доробок українських огієнкознавців, поки що існують певні прогалини в джерельному комплексі про постать Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Попри здійснену на сьогодні велику роботу в справі дослідження життєписів видатних українських діячів у галузі політики, науки, культури, церкви, суспільно-громадської справи, поки що залишається надто багато проблем, які важко вивчати через малодоступність першоджерел.

Якщо в цілому життєписи багатьох відомих українських діячів новітньої доби, які опинилися за межами України в XX столітті, вже досліджені, то публікації закордонних джерел, особливо епістолярію та матеріалів спецхранів колишнього СРСР, впливають навіть на вже усталені погляди. Саме в листах міститься багато нових відомостей щодо мотивів дій кореспондентів у складних для пояснення справах, з них видно еволюцію поглядів або впливи сторонніх осіб на прийняття рішень, очевидними є системи зв'язків і джерела інформацій у різноманітних подіях, стають відомими причини до того незрозумілих конфліктів.

Події першої половини та середини XX століття вивели на історичну арену багато яскравих постатей. Серед українських діячів тієї пори виділяється особистість, яка залишила значний слід в історії України як під своїм світським ім'ям, так і під церковним. Ця людина однаково відома як громадсько-політичний діяч, професор Іван Огієнко та спочатку як архієпископ Холмський і Підляшський Іларіон в юрисдикції Польської

автокефальної православної церкви (з 16 березня 1944 р. – митрополит), а потім митрополит Української греко-православної церкви в Канаді.

Упродовж минулих років ім'я Івана Огієнка (митрополита Іларіона), його наукова спадщина дедалі повніше повертаються в Україну завдяки зусиллям української діаспори та її наукових осередків. У Києві та Львові значними накладами були перевидані найголовніші праці ученого [52–65], захищено ряд дисертацій, присвячених вивченню тих чи інших аспектів його діяльності в Україні та за кордоном.

На картах Брусилова, Житомира, Львова, Кам'янця-Подільського з'явилися названі іменем Івана Огієнка вулиці. У 1998 році, згідно з розпорядженням столичної мерії, встановлено меморіальну дошку на приміщенні гуманітарного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де вчився і працював професор Огієнко. Очевидно, на часі є питання про перейменування однієї з вулиць в Києві на честь видатного українського діяча, який жив, навчався і працював у місті, долучився до діяльності його установ і, зрештою, став частиною його історії.

Активно заявило про себе Всеукраїнське товариство Івана Огієнка, головою якого є Євгенія Сохацька, професор кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Її публікації про життя та діяльність Огієнка з'явилися одними з перших в Україні. На початку 1990-х рр. Є. Сохацька почала досліджувати постать видатного українського діяча в контексті його науково-освітньої діяльності, громадсько-політичних зв'язків та теоретичної спадщини [77–85].

До справи дослідження спадщини Івана Огієнка долучилися такі сучасні науковці, як Зиновій Тіменик [101–109], Микола Тимошик [89–100], Володимир Ляхоцький [24–40, 48], протопресвітер Тимофій Міненко [47], Юрій Мицик [23, 46], Ірина Тюрменко [110–130], Олександр Завальнюк в співавторстві з О. Комарницьким [11–16], Ірина Преловська [70–74] та ін. З початку 1990-х рр. в Україні вийшли друком матеріали ювілейних конференцій з нагоди вшанування І. Огієнка, в яких дослідники почали друкувати наукові розвідки та дослідження його життєвого шляху [8–9, 17–20, 88]. Однією з таких публікацій був «Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка», в якому, окрім ювілейних публікацій, є цінні доку-

ментальні матеріали, які можуть прислужитися у подальших дослідженнях [50].

Останнім часом з'явилися перші дослідження, присвячені перебуванню українських військово-полонених в таборах на території Польщі. Саме з цих осередків, де розповсюджувалися брошури видавництва «Українська Автокефальна Церква», діяльність якого ініціював Іван Огієнко, були надіслані листи з подяками та проханням стати почесним членом тих Братств, до яких входили вояки. Публікації д-ра Еміліана Вішки (Інститут Міжнародних відносин Університету Миколая Коперника, м. Торунь, Польща) на архівних джерелах висвітлюють це питання [136–138].

Для з'ясування обставин діяльності тих осіб, які листувалися з митрополитом Іларіоном (Огієнком) у період еміграції, надзвичайну цінність має ґрунтовне дослідження відомої дослідниці історії Української церкви Оксани Хомчук. Цілком побудоване в рамках доведення безрезультатності всіх звернень українців упродовж ХХ століття до Вселенської патріархії щодо визнання канонічності православної церкви в Україні та за її межами, це видання містить не тільки аналітичні розвідки щодо обставин існування українських церковних осередків, але й численні витяги з малодоступних українським дослідникам документів та закордонних видань. Особливо цінним у цьому виданні є те, що як ілюстрації використано відбитки найбільш цікавих документів, в т. ч. епістолярій [134].

Великий доробок сучасних огієнкознавців значною мірою спростовує усталені оцінки радянських історіографів та публіцистів, які згадували про митрополита Іларіона (Огієнка) виключно в негативному контексті. Належність до урядових структур Гетьманату та УНР, діяльність у міжвоєнній Польщі, подальша праця в умовах німецької окупації на території Холмщини в період II Світової війни, зокрема, співробітництво з генерал-губернатором окупованої Польщі Гансом Франком, антирадянські виступи митрополита Української Греко-Православної Церкви в Канаді – все це подавалось радянському читачеві у відповідній ідеологічній обробці.

Окремо слід відзначити праці тих публіцистів, діяльність яких була пов'язана з органами держбезпеки. Ці автори мали безпосередній стосунок до джерел першорядного значення – інформацій на нарадах органів держбезпеки, врешті-решт, спілкування з тими, хто здійснював операції проти «церковників». У 1970–1980-х рр. вийшло друком декілька праць, зокрема, документальні

нариси, памфлети, публіцистичні статті Кліма Дмитрука [5–7].

Цікаво, що К. Дмитрук об'єднав Симона Петлюру, Івана Огієнка та інших «буржуазно-націоналістичних лідерів, що стояли біля колиски УАПЦ», як таких, що «пов'язували з нею надії на поширення націоналістичної ідеології, зміцнення свого впливу на віруючих, одержання допомоги в боротьбі з трудящими масами» [7, с. 135]. Очевидно, це видання було орієнтоване переважно на українську діаспору, якій у 1980-ті рр., на відміну від більшості громадян СРСР, не треба було пояснювати, хто такі С. Петлюра або І. Огієнко.

Незважаючи на числені публікації, поки ще не всі періоди огієнкового життя та спадщини є добре дослідженими. Архівні документи, особливо віднайдені епістолярій, дають можливість уточнити біографічні дані, зокрема брусилівського періоду його життя. Сучасні українські дослідники життя Івана Огієнка зверталися до його політичної, громадської, наукової та освітньої діяльності [84, 99–100]. У листах за 1910–1917 рр. («Брусилівський період») самого І. Огієнка і тих, хто писав в цей час до нього, взагалі не виявлено будь-яких згадок про церковні події, окрім питання побудови нового храму в рідному містечку Брусиліві. Тематика листування цього періоду обмежується в основному родинними та громадсько-освітніми проблемами.

Листи до І. Огієнка «брусилівського періоду» його життя дозволяють повніше окреслити коло тогочасних занять та інтересів. Багато з цих листів дають підстави твердити, що, окрім родинних справ, допомоги родичам у Києві, у т. ч. грошима на лікування, головна його увага була зосереджена на організації Брусилівського Вищого початкового училища. Збереглися не тільки листи від племінника Івана Огієнка про пошук будинку, умови його перебудови, отримання грошей за підписними листами на благоустрій училища, благодійні внески брусилівчан та інших бажаючих допомогти в цій справі, але й навіть відповіді окремих осіб на запрошення з боку І. Огієнка взяти участь у церемонії відкриття училища [22, с. 65–78].

У 1863 р. в Брусиліві, завдяки клопотанням Міністерства народної освіти, було відкрито міністерську народну школу, яку в 1892 р. було реформовано в двокласне училище. У 1906 р. було відкрито іще й однокласне училище. І. Огієнко у відповідній доповіді наводить обґрунтування необхідності підвищувати рівень освіти селян, які самі вимагають відкрити в них добру школу. Це, на думку автора доповіді, стало рушійним

мотивом початку клопотання щодо відкриття Брусилівського училища. Вищі початкові училища давали необхідну освіту селянським дітям.

Через брак епістолярія, який стосується періоду Української революції, поки що не вдається наблизитися до вивчення тих проблем, які цікавили І. Огієнка та його кореспондентів в цей важливий період. Якщо частину його листів цього періоду вдалося відшукати і оприлюднити [10, с. 18–31], то листів до нього поки не віднайдено. Незважаючи на те, що період діяльності, коли він був головуповноваженим українського уряду в Кам'янці-Подільському у 1919–1920 рр., є вже почасти дослідженим українськими науковцями [29, 124–125], віднайдене листування з військовими, державними, культурно-освітніми діячами цього періоду дозволяє поглибити розуміння значення його постаті на тлі тогочасних подій.

Опинившись у вирі військово-політичних подій на становищі головуповноваженого українського уряду в Кам'янці-Подільському, І. Огієнко почав отримувати величезну кількість листів зі скаргами, проханнями допомоги, вимогами втрутитися і вирішити числені проблеми. До нього писали військові, співробітники Кам'янець-Подільського університету (П. Бучинський, М. Федорів, М. Клепацький), Подільської Фінансової Палати (Броєцький), Кам'янець-Подільської міської управи, представники міністерств, Українського товариства Червоного Хреста та ін. [22, с. 79–98].

Під час перебування І. Огієнка на посаді міністра ісповідань уряду УНР одним з головних питань була проблема автокефалії Православної церкви в Україні. Віднайдені листи до нього дозволяють наблизитися до розуміння тих процесів, які стосувалися боротьби за утворення та інституалізацію Української церкви. Особливе значення мають листи від С. Петлюри. Навколо проблеми ставлення Головного Отамана військ УНР до реформування православної церкви в Україні в українській історичній науці вже утворилася доволі розлога історіографія [104, 107, 126].

На сьогодні немає спеціального дослідження діяльності капеланів в таборах для військовополонених українських вояків на території Польщі, де опинився і міністр ісповідань УНР І. Огієнко. Останнім часом почали з'являтися дослідження і публікації, які присвячено загальній історії перебування українських військовополонених в Польщі [21, 136–138].

У цих умовах за ініціативою групи діячів УНР: Пилипа Пилипчука – заступника голови Ради Республіки, Андрія Ніковського – міністра закордонних

справ УНР та Андрія Лукашевича – керівника Української дипломатичної місії у Варшаві вже у квітні 1921 р. покликано до життя громадську організацію – Український центральний комітет (УЦК). А. Ніковський вже звертався у цій справі до Міністерства закордонних справ УНР листом від 23 грудня 1920 р. по допомогу. В цьому ж листі він подав перелік таборів для інтернованих вояків роззброєної Армії УНР – Ланцут, Александрів (біля Торуня), Каліш, Пикуличи (біля Перемишля), до того ж ішлося про створення концентраційних станцій у Вадовичах і Кельцях. Згодом цей перелік таборів збільшився. Всі ці проблеми знайшли своє відображення в листах до міністра ісповідань УНР [22].

Про таборове життя українських вояків майже в кожному числі писала емігрантська газета «Українська трибуна», в якій друкувалися повідомлення про те, що в таборах організовано бібліотеки, навчання вояків [131]. У Калішському таборі одна з стрілецьких дивізій звернулась до Кам'янець-Подільського університету з проханням, щоб університетські професори прочитали лекції для військовополонених українців-вояків.

Листи цього періоду від інтернованих українських вояків до міністра Івана Огієнка дозволяють значно розширити поле історичних досліджень з цієї проблеми. Міністерство ісповідань разом з іншими міністерствами і установами УНР, які знаходилися в Тарнові, займалися головним чином працевлаштуванням інтернованих вояків у Польщі, їх виїздом до інших європейських країн та долею хворих, літніх, інвалідів та тих, які не були влаштовані на роботу і перебували в таборах інтернованих, але, згідно з рішеннями уряду Польщі, у 1923 р. мали їх покинути. У цьому питанні свою допомогу надало Польське Товариство допомоги емігрантам-українцям та Товариство вояків колишньої Армії УНР.

На території табору № 10 у м. Каліш перебувало приблизно 800 інвалідів, жінок та людей похилого віку. Тут утворився осередок українських емігрантів, згуртованих у таких громадських організаціях: Спілка українських інвалідів, Союз українок-емігранток, Товариство вояків колишньої Армії УНР, Українське воєнно-історичне товариство, Український наддніпрянський хор сотника Дмитра Котка, Церква св. Покрови, дитячий садочок, гімназія ім. Тараса Шевченка, редакції журналів «Табір», «За державність», «Український інвалід» та ін.

Власне церковні справи вперше з'являються в листі від Симона Петлюри до міністра іспові-

дань Івана Огієнка від 10 грудня 1920 р. У ньому Головний Отаман дає пораду міністру ісповідань уряду УНР цілком в дусі тогочасного екуменізму: «Ви повинні вже тепер подумати і про здійснення одного з великих завдань, яке стоїть перед Православною Церквою в справі злуки її з іншими християнськими організаціями, що близько підходять до неї своїми догмами. Молода Українська Церква, як Церква Бога Живого, менше всього повинна бути ортодоксальною в своїх обрядах і відділятися муром непримиримості з созвучними їй установами інших християнських народів» [22, с. 132].

Важливо зазначити, що процес нав'язування стосунків із Сатрокатоліцькою церквою продовжила УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським. На II Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ, який відбувся в Києво-Софійському великому соборі 17–30 жовтня 1927 р., архієпископ Нестор Шараївський зачитав доповіді представника УАПЦ в Західній Європі Євгена Бачинського. В цих доповідях досить докладно було викладено історію виникнення Старокатоліцької церкви, участь Англійської церкви в екуменічному русі 1920-х рр., зокрема, у міжнародних конференціях у Західній Європі, де обговорювались питання взаємодії християнських церков, пошуки шляхів взаєморозуміння тощо [67].

У листах від С. Петлюри до І. Огієнка за 1920–1922 рр. порушується низка питань, що стосуються церковного устрою, реформування церковного життя аж до обґрунтування організації власного Українського патріархату. Залишається не зовсім зрозумілим, яку мету переслідував Головний Отаман, домагаючись визнання автокефалії від закордонних церковних осередків, не мавши при цьому можливості впливати на церковне життя в Україні.

Велике зацікавлення викликають листи до І. Огієнка від Міністерства закордонних справ УНР, міністра Андрія Ніковського. Зокрема, в листі від 7 січня 1921 р. він повідомляє про те, що «Міністерство Закордонних Справ має честь зазначити, що утримання як найбільш близьких і дружніх відносин між Урядом УНР та Св[ятим] Престолом в Римі не переставало ніколи бути предметом уваги Міністерства». Далі в листі йдеться про повернення графа Тишкевича на посаду голови Місії при Ватикані, причому А. Ніковський висловив сподівання на те, «що його праця на тому ґрунті, яка досі приносила якнайкращі успіхи і надалі буде провадитись цілком

доцільно та успішно». Таким чином, стосунки з Ватиканом стали не тільки метою Міністерства закордонних справ УНР, але й предметом уваги міністерства ісповідань.

Про подальші кроки у справі налагодження зносин з Ватиканом свідчить лист міністра закордонних справ А. Ніковського від 11 квітня 1921 р., в якому повідомлялося про призначення папського візитатора на Україні о. Д. Дженоккі. Але справа з його подальшою діяльністю в Україні призупинилася з несподіваної причини. В листі до І. Огієнка від нового міністра закордонних справ О. Ейхельмана від 6 травня 1921 р. повідомлялося, що патер Д. Дженоккі залишився чекати у Відні вирішення питання щодо його прибуття в Україну. Проблема полягала в тому, що Ватикан надав йому повноваження діяти в цілій Україні, включаючи Східну Галичину, яка тоді знаходилася в складі II Речі Посполитої. Польський уряд звернувся з протестом до Ватикану, саме з вимогою надати повноваження Апостольському візитатору на українські території за Збручем. Пікантність ситуації полягала в тому, що нікого не здивувало направлення посланця Ватикану до радянської України. Причини цього вчинку почасти пояснив К. Ніколаєв, який описав становище Православної церкви в міжвоєнній Польщі, як свідок тих подій [51].

Річ у тім, що початок гонінь на православну церкву спочатку в радянській Росії, а потім в інших радянських республіках, Ватиканом було помилково потрактовано як можливість розгортання католицького впливу на цих територіях. Як видно з подальшого листування, Д. Дженоккі зміг отримати адресу І. Огієнка, і листування між ними продовжувалось вже без посередників.

Завдяки наступному листу А. Ніковського від 16 березня 1921 р., можна довідатись про те, яким чином було нав'язано стосунки з Константинопольським патріархатом з метою визнання автокефалії Української церкви. А. Ніковський повідомив, що листа від І. Огієнка з цим проханням він отримав 23 лютого 1921 р. за № 191. Дипломатичний представник міністерства закордонних справ у Константинополі, на думку А. Ніковського, може бути тільки посередником у зносинах з Вселенським патріархом і тому питання його власної церковної приналежності не має ніякого значення. Що стосується пана Токаржевського, то Міністерству відомо, що він є в приязних відносинах з Константинопольським патріархом. На жаль, на сьогодні невідомі обставини клопотання Токаржевського-Карашевича перед Вселенським патріаршим престолом щодо

автокефалії церкви в Україні. З багатьох причин, ця справа виявилась невирішеною. Публікація листів кореспондентів Івана Огієнка цього періоду дозволяє наблизитися до розуміння тих проблем, які вирішувало міністерство ісповідань в період перебування на польських територіях, а також дає можливість дослідити діяльність Огієнка як міністра УНР.

Про налагодження інтенсивних стосунків між урядом УНР, зокрема Міністерством ісповідань, та церковними і церковно-освітніми установами інших країн свідчить лист до І. Огієнка від Л. Михайлова з Варшави від 23 березня 1921 р. Щоправда, І. Огієнко не писав до урядів інших країн, а намагався вирішити ці питання, діючи через Міністерство закордонних справ УНР, точніше Українську Дипломатичну місію в II Речі Посполитій. Через цю місію він прагнув розв'язати цілу низку важливих питань – надання доступу українським студентам до Варшавського університету, допуск викладачів-емігрантів з Кам'янець-Подільського університету до лабораторій та бібліотек, налагодження контактів з церковними органами Югославії, Латвії тощо. В цьому ж листі є згадка про те, що єпископ Володимир (Тихоницький) погодився передати керування Холмською єпархією Діонісію (Валединському) [22, с. 139].

Стосунки між І. Огієнком та єпископом Крем'янецьким Діонісієм (Валединським), який на той час перебував у Крем'янецькому Богоявленському монастирі, почали розвиватися після того, як Огієнко сам написав єпископові листа від 25 березня 1921 р. Відповідь Діонісія (Валединського) дуже прикметна своїм змістом, оскільки свідчить про те, що єпископ Російської Православної Церкви, росіянин за походженням, який в силу обставин опинився у Польській державі, погодився на церковну опіку над віруючими українцями [22, с. 148].

Віднайдене листування свідчить про те, що ці стосунки почали розвиватись, і Огієнко надіслав Крем'янецькому єпископові текст «Святої Служби Божої Св[ятого] Отця нашого Іоана Золотоустого» мовою Українською в перекладі ректора проф. Івана Огієнка. Саме Діонісій (Валединський) надав своє благословення на видання друком цієї книги в листі від 8 вересня 1921 р.

Цей період діяльності єпископа Крем'янецького Діонісія (Валединського) взагалі є малодослідженим. І. Власовський в своєму «Нарисі...» також говорить про те, що несподівано єпископ-росіянин не тільки вивчив українську мову, але й звертався

цією мовою до своєї пастви і, як бачимо, листувався українською з міністром ісповідань уряду УНР. Більше того, якщо в Києві прихильники проголошення автокефалії Української церкви на чолі з ВПЦР неодноразово зверталися до єпископів, що належали до тихонівської орієнтації, за благословенням на переклади або на відправлення Служби Божої українською мовою, то це зустрічало категоричну відмову [68].

Окремим питанням у справі отримання інформації міністром ісповідань уряду УНР щодо церковної політики в різних країнах, де проживали чи куди щойно емігрували українці, була справа листування з закордонними церковними українськими осередками. І. Огієнко, очевидно, писав листа до Америки в травні 1921 р., і Пресове Бюро Української Дипломатичної Місії у Вашингтоні передало його до Івана Бодруга-Березовського у Монреаль (Канада). У свою чергу, він відписав І. Огієнкові листа з відповідями на 10 питань у «церковних та віросповідних справах», який надійшов до резиденції в Тарнові 1 червня 1921 р. І. Бодруг поділився своїми роздумами щодо становища різних церковних номінацій у США і Канаді, впливу Першої світової війни на становище церков, про посилення екуменічного руху, занепад місіонерства тощо [22, с. 151].

Але якщо І. Бодруг більше цікавився християнськими євангелічними течіями, то лист до І. Огієнка голови Канадійської духовної консисторії о. Семена Володимира Савчука від 15 серпня 1921 р. містить цінну інформацію щодо розвитку руху за створення Української Православної Церкви в Канаді. В ньому докладно викладені ті проблеми, з якими зіштовхнулись галичани і буковинці в Канаді. С. Савчук писав, що українські переселенці в Канаді походять головним чином з Галичини і Буковини – перші уніати, другі православні. Далі він оповідав І. Огієнкові про наявні протистояння між представниками різних церковних напрямів [22, с. 164–167].

Для міністра ісповідань уряду УНР дуже цінними були відомості щодо ухвалених рішень церковних з'їздів 1919–1920 рр. про утворення Української Греко-Православної Церкви з подальшим рукоположенням українського єпископа. Особливий інтерес викликало повідомлення про те, що Собор ухвалив вважати Українську Греко-Православну Церкву в Канаді і Злучених Державах Америки «частиною Укр[аїнської] Греко-Прав[ославної] Церкви на Україні аж тоді, коли ся буде автокефальна і адміністративна власть в руках українців».

Не виключено, що ці відомості надихнули міністра ісповідань УНР на рішучі кроки у подальшій боротьбі за створення Української автокефальної церкви, оскільки мова йшла про прилучення до неї великої кількості українців в Канаді і США з перспективою суттєвого зростання їхньої чисельності в майбутньому з огляду на обставини боротьби між католиками і православними російськими місіями в цих країнах. С. Савчук посилався на повідомлення про діяльність І. Огієнка від М. Стечишина, який був до того секретарем при Місії УНР у Вашингтоні, і тому просив у І. Огієнка допомоги у справі відрядження кількох українських священників і одного єпископа, з пропозицією оплатити їхню подорож до Америки. Пікантність ситуації полягала в тому, що єпископа, тобто архієпископа Івана Теодоровича, до Канади вже направив митрополит УАПЦ Василь Липківський у 1923 році [69].

У листі від 7 жовтня 1921 р. о. Семен Савчук знову просив І. Огієнка надіслати єпископа-українця, причому наполягав, щоб його рукоположив Константинопольський патріарх. Це повідомлення є дуже важливим у справі з'ясування причин подальшого розвитку негативного ставлення І. Огієнка до УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським. Очевидно, що до І Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. І. Огієнко покладав великі надії на те, що УАПЦ в Києві стане тією Українською Церквою, про яку весь час йшлося в листуванні. Але хід подій на Соборі УАПЦ 1921 р. поклав початок справжній ідеологічній війні з т. зв. «липківщиною» [70]. І. Огієнко довідався про те, що сталося на цьому Соборі, тільки в січні 1922 р. і був страшенно обурений. Він вважав, що ВПЦР у Києві повинна була звернутись до Константинополя і там отримати рукоположення від патріарха для кандидатів на єпископів з числа українців.

З листування довідуємось, що І. Огієнко заочно познайомився з архієпископом Юрієм (Ярошевським), який був призначений екзархом Православної церкви в Польщі. В своєму листі до І. Огієнка від 9 грудня 1921 р. він дякував за надіслані книги і брошури. На особливу увагу дослідників заслуговують слова архієпископа Юрія про його ставлення до української мови, оскільки це надає можливість зрозуміти, чому українці в Польщі на початку 1920-х рр. покладали на нього великі надії у справі українізації Православної Церкви в Польщі. Хоч він і написав свого листа російською мовою, але дуже тепло згадував свою родину, батька-священника, запевняв

у своєму прихильному ставленні до української мови [22, с. 191].

У період діяльності на посаді міністра ісповідань І. Огієнка активно листувався з представниками Української греко-католицької церкви. Численні факти свідчать про багаторічну співпрацю з митрополитом Андреем Шептицьким, про вияв поваги до нього з боку кардинала Йосипа Сліпого, архієпископа Івана Бучка, митрополита Максима Германюка, о. Юліана Дзеровича, о. Йосифа Скрутеня, о. Юрія Кміта та ін. Стосунки між митрополитом УГКЦ Андреем Шептицьким та Іваном Огієнком давно вже стали предметом наукових студій [102–103]. З огляду на їхнє тривале і давнє знайомство, листування між ними, не зважаючи на його приватний характер та подальшу висвяту Огієнка на православного архієрея, є зразком високого церковного письменства, просякнутого вірою в Бога і дійсної величі духа.

3-поміж віднайдених листів С. Петлюри до І. Огієнка заслуговує на увагу той, в якому викладаються його враження про митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. В листі від 28 жовтня 1921 р. до міністра ісповідань С. Петлюра висловлюється про те, що думка про графа і уніатського митрополита Андрея Шептицького як про визначного захисника українських державних інтересів є «хибною». С. Петлюра наводить факти про участь митрополита Андрея Шептицького в діяльності з'їзду монархістських діячів, що відбувся весною 1921 р. в Каннах, його зустрічі з російським князем Дмитром Павловичем і обговорення ним можливої федерації України і Росії [22, с. 177].

На думку С. Петлюри, митрополит Шептицький українською справою цікавився виключно як засобом для реалізації на Україні унії церковної і такий погляд Шептицького на українську справу суперечив державній концепції, за яку боровся уряд УНР. Однак, подальші події показали, що митрополит Андрей Шептицький все-таки був «визначним захисником українських інтересів» аж до самої смерті. Ось тільки не судилося досягти домовленості між видатним прихильником екуменічного єднання християнських церков в Україні і оборонцями православної віри у вигнанні.

Брак листів періоду 1930-х років через втрати документів або через те, що вони поки що не запроваджені до наукового обігу, не дозволяє детальніше проаналізувати епістолярну спадщину респондентів І. Огієнка цього періоду (наприклад щодо його перебування у Львові на початку 1920-х рр.) [71]. Почасти можна відновити перелік

адресатів з уже опублікованого видання листів самого І. Огієнка, оскільки зрозуміло, що вони писали йому також [10].

На жаль, поки що не віднайдено, можливо навіть втрачено, великий масив епістолярій І. Огієнка за 1920–1930 рр. Можна висловити припущення, що під час спішної евакуації весною 1944 р. з Холма на Захід митрополит Холмський і Підляшський Іларіон (Огієнка) не зміг забрати з собою бібліотеку та величезну кількість паперів з власного архіву, і все це могло загинути при сплюндруванні Холмської резиденції Владика.

Про обставини цієї трагедії писав відомий волинський дослідник Володимир Рожко: «В липні 1944 року розпочалась евакуація з Холма українських і громадських організацій і установ, серед них і викладацько-студентського складу семінарії і академії. З приходом червоних до Холма польські шовіністи влаштували погроми українських науково-освітніх, культурних, релігійних організацій, установ. В серпні 1944 р. на площі перед магістратом було спалено українську бібліотеку, яку так старанно збирали холмщани, сам митрополит Іларіон. Не оминули погромники і приміщення Холмської духовної семінарії, зліквідувавши всі ознаки цього навчального духовного закладу» [75]. Пізніше, митрополит Іларіон намагався розшукати свої книги і документи, писав до Л. Геца у 1960 р. з проханням розшукати їх.

Велике значення для розширення досліджень має віднайдене листування митрополита Іларіона (Огієнка) періоду окупації Польщі. Листи респондентів цього періоду дозволяють не тільки уточнити обставини життя та діяльності самого Огієнка, але й окреслити коло осіб, з якими спілкувався холмський Владика, зміну пріоритетів, заглиблення в церковно-організаційні справи.

Після падіння II Речі Посполитої разом із вторгненням німецьких військ 1 вересня і Червоної армії 17 вересня 1939 р., з початком окупації її території було ліквідовано всі попередні державні утворення міжвоєнної доби 1918–1939 рр. і встановлено новий тоталітарний порядок. Внаслідок розподілу земель Польщі між Німеччиною та СРСР Польська Автокефальна Православна Церква втратила Волинську, Віленську, Поліську та частину Гродненської єпархій. У роки Другої Світової війни (1939–1945) на окупованій гітлерівцями території колишньої Польської держави утворилося квазідержавне адміністративне утворення під назвою «Генерал-Губернаторство» в складі III Рейху. Тоді ж була утворена так звана

«Автокефальна Православна Церква Генерал-Губернаторства».

В цей період не припинялася боротьба українців за повернення перетворених на костьоли храмів та за усунення польсько-російських впливів з церковного життя. Першим кроком у реалізації цих устремлінь було створення окремої адміністрації Православної Церкви для Холмщини та Підляшшя і повернення 19 травня 1940 р. православним кафедрального собору на честь Різдва Пресвятої Богородиці на Даниловій Горі в Холмі, який захопили оо. єзуїти після I Світової війни. Це стало початком холмського періоду перебування І. Огієнка [101]. Після закінчення цього періоду він залишить українські землі назавжди, не маючи можливості повернутися, оскільки і в Україну, де було відновлено УРСР, і в Польщу, де було утворено ПНР як сателіта СРСР, приїзд «відомого антирадянського діяча», сподвижника Симона Петлюри був неможливий.

Після смерті дружини Домникії Данилівни у 1937 р. Іван Огієнко залишився вдівцем [99, с. 98–102]. Свої особисті страждання він переживав стійко, але не міг утриматися і висловлював гіркі думки в своїх листах до Л. Білецького [10, с. 288], К. Студинського [10, с. 289–290] та ін. Очевидно, що в цей момент його мали втішати словом знайомі і колеги, але ці листи до нас, на жаль, не дійшли. Незважаючи на особисту трагедію, Іван Огієнко не покидав політичної, наукової і суспільно-громадської праці. З початком окупації Польщі українці, які до того потерпали від польської влади, утворили організаційні осередки на зразок Українського Центрального Комітету (УЦК). Однією з перших його відомих справ стало повернення митрополита Варшавського і всієї Польщі Діонісія (Валединського) на становище правлячого митрополита, але вже в окупованій німцями Генеральній Губернії.

Тим часом, у Варшаві утворилася Українська Церковна Рада, на чолі якої став колишній міністр ісповідань Директорії УНР проф. Іван Огієнко. Саме ця Варшавська Церковна Рада фактично і юридично набула значення Центральної Церковної Ради в Генеральній Губернії, якій були підпорядковані інші місцеві Церковні Ради, зокрема Холмська Церковна Рада на чолі з прот. Іваном Левчуком та д-ром Степаном Бараном, колишнім послом до Сейму від Галичини. Головними завданнями Ради стали продовження акцій українського церковного руху та компенсація тих кривд, яких було завдано в період репресій 1937–1939 рр. у Польщі.

Український Центральний Комітет на чолі з Володимиром Кубійовичем, увійшовши в порозуміння з Церковними Радами, почав домагатися перед окупаційною німецькою владою усунення Серафіма (Ляде) від управління Православною Церквою в Польщі і повернення митрополита Діонісія (Валединського). 23 вересня 1940 р. в Кракові у Вавельському замку представник III Райху німецький генерал-губернатор д-р Ганс Франк під час урочистої аудієнції прийняв митрополита Діонісія в супроводі Іларіона (Огієнка), прот. Миколи Малюжинського і голови УЦК Володимира Кубійовича. Генерал-губернатор оголосив рішення німецької окупаційної влади про відновлення його в правах управління Автокефальною Церквою в Польщі.

Митрополит склав присягу такого змісту: «Ми, Діонісій, Архієпископ Варшавський і митрополит Св[ятої] Православної Автокефальної Церкви в Генерал-Губернаторстві, як голова цієї Церкви, обіцяємо Генерал-Губернаторові вірність і послух. Видані ним закони і розпорядження будемо стисло виконувати і будемо стреміти до того, щоб підлегле нам духовенство з такою ж вірністю і послухом ці закони й розпорядження поважало і виконувало» [1, с. 183].

Завершенням справи УЦК перед окупаційною німецькою владою і митрополитом Діонісієм була висвята двох українських ієрархів – професора Івана Огієнка на архієпископа Холмського і Підляшського та архімандрита Паладія (Видибіди-Руденка) на єпископа Лемківсько-Краківського у 1940 році [1, с. 178–193]. Висвята І. Огієнка на архієпископа Холмського і Підляшського відбулася в Яблочинському монастирі у жовтні 1940 р. У газеті «Українська трибуна» було надруковано повідомлення щодо історії цього монастиря від кореспондента Хведоренка [132]. Цей православний Свято-Онуфріївський монастир розташований на лівому березі р. Буг у Більському повіті колишньої Седлецької губернії за 2 версти від с. Яблочин. Зберігся запис на старовинній Яблочинській Євангелії 29 травня 1624 р. про заснування цієї православної обителі вельможами Богушами. З початку XIX ст. монастир перебував під управою спочатку Мінського, а потім Варшавського православного єпископа.

На початку жовтня 1940 р. митрополит Діонісій та І. Огієнко прибули до монастиря і там 9, 10 і 11 жовтня 1940 р. було довершено чернечий постриг з ім'ям Іларіона (на честь преподобного Іларіона Печерського, пам'ять 21 жовтня за ст. ст.) і подальшою висвятою на ієродиякона та ієро-

монаха з наданням сану архімандрита. Наречення во єпископа відбулось у Холмському кафедральному соборі 20 жовтня 1940 р. і 21 жовтня 1940 р. було довершено хіротонію архімандрита Іларіона во єпископа Холмського і Підляшського митрополитом Діонісієм, єпископом Тимофієм (Шреттером) та архієпископом Празьким Савватієм (Врабецем). Під час Великого Входу митрополит Діонісій проголосив Іларіона «Архієпископом Холмським і Підляшським».

Після перебування у Яблочинському монастирі, нововисвячений архієпископ Іларіон (Огієнко) приїхав до Холма, де 3 листопада 1940 р. відбулася урочиста інтронізація на катедру. Після висвячення він розгорнув широку українізаційну діяльність в своїй єпархії. За його участі та сприяння відновилася діяльність 120 православних парафій Холмщини, які впродовж 1918–1939 рр. були відібрані католиками. Він доклав багато зусиль для підготовки священиків, відкривши в Холмі духовну семінарію, яка за обсягом навчання наближалася до духовної академії [117].

Щодо запровадження Служб Божих українською мовою, то Іларіон зазначав, що це викликає в Церкві неспокій та вимагає величезної праці для його заспокоєння та для добрих перекладів богослужбових книг українською мовою. Він пояснював, що «ще 12 листопада 1940 року я наказав був, по глибокій надумі, гарячій молитві та повному пості: по всій моїй Єпархії Служби Божі правити по-староукраїнському (цебто церковнослов'янською мовою з українською вимовою), одночасно заборонивши вимову російську й дозволивши правити й живою українською мовою, де того бажає собі парафія. Для теперішнього часу вважаю це своє розпорядження за єдино правильне, за яке беру всю відповідальність перед Богом, Народом і Історією. Я завжди пам'ятаю, що треба бути «слугою нового Заповіту, не букви, а Духа, бо буква вбиває, а дух оживляє» (2 Кор. 3, 6), а тому в своїй праці пильную – за Божою допомогою – найперше дбати про внутрішню дерусифікацію нашої Церкви від чужої їй ідеології, чужого наставлення, а це легко й послідовно доведе свого часу й до українізації зовнішньої» [10, с. 296].

Листування між чільником Української Автономної Церкви (УАЦ) архієпископом Олексієм (Громадським) та архієпископом Холмським і Підляшським Іларіоном (Огієнком), яке продовжувалось з 1941 р. і до смерті Олексія в травні 1943 р., дозволяє по новому подивитися на ті обставини, що склалися на окупованій німецькими військами

українській території, а також поглибити дослідження проблеми утворення Автономної (УАЦ) і Автокефальної (УАПЦ) церков в цей період.

З'ясувалося, що між Олексієм (Громадським) та Іларіоном (Огієнком) тривало приватне листування, з якого стають відомими обставини організації автономної і автокефальної церков, інтриги у справі призначень на єпископські катедри в окупованих землях, детальні подробиці того, як на практиці здійснювалось керівництво митрополита Діонісія з осідком в Генеральній Губернії тими архієреями, які діяли в Райсхкомісаріаті України.

Пікантність ситуації полягала в тому, що попри проголошення архієпископом Іларіоном своєї «Концепції...», де йшлося не тільки про те, щоб усі єпископи були українцями за походженням (Олексій (Громадський) справді був українцем), але й про «злочинні» дії Московської патріархії у справі неканонічного приєднання Київської митрополії, він спілкувався з архієпископом Олексієм, який постійно підкреслював свою канонічну приналежність саме до Московського патріархату і його навіть було проголошено Екзархом України [41, с. 928].

Очевидно, листування між Олексієм та Іларіоном почалося відразу, коли поновився зв'язок після встановлення окупаційного режиму як в Генеральній Губернії, так і Райсхкомісаріаті Україна. Оскільки в листі архієпископа Олексія (Громадського) від 27 серпня 1941 р. йдеться про перше привітання архіпастиреві Холмщини і Підляшшя, то можна твердити, що принаймні з жовтня 1940 р. ніякого зв'язку між ними не було [22, с. 248].

З листування між обома владиками стає відомим потенційний склад Автономної церкви, принаймні такий, як він бачився Олексію (Громадському) в листі, написаному 20 грудня 1941 р. Окрім персонального складу архиєреїв, Олексій повідомляв про причини проголошення його митрополитом УАЦ і Екзархом. Це питання варте спеціального дослідження, оскільки події 1940–1941 рр. мало вивчені, і тому розкол Українського православ'я після встановлення німецької окупації, мотиви приєднання одних єпископів до митрополита Діонісія, а інших до Олексія, взаємна зневага та подальше сіяння ворожнечі між вірними – все це потребує подальших наукових досліджень.

Наступний блок листування відноситься до 1947 р., коли для митрополита Іларіона настали дуже скрутні часи. Але, незважаючи на тривалі

поневірвання вигнанця з України, тяжку хворобу і перенесені операції, він все-таки отримував в Швейцарії листи від церковних і світських діячів, які перебували у таборах.

Віднайдені прот. Юрієм Мициком в Канадійському архіві митрополита Іларіона документи також використано у цій публікації, оскільки вони свідчать про широкі інформаційні зв'язки прикутого до лікарняного ліжка в швейцарському шпиталі митрополита Іларіона (Огієнка) [22, с. 295–300].

Існує значна лакуна у відомостях про митрополита Іларіона за 1947–1951 рр., яку дослідникам ще належить заповнити. Завдяки науковій розвідці І. Матяш вже почасти досліджено обставини і коло осіб, які були організаторами переїзду І. Огієнка в Канаду на підставі архівних документів, які зберігаються у фондах Національного архіву і бібліотеки Канади (фонд Ольги Войценко), Відділу спеціальних зібрань архіву Бібліотеки Карлтонського університету (колекція Євгена Бачинського), Архіву Української Православної Церкви в Канаді (архівне зібрання митрополита Іларіона), Архіву ВУАН і Військово-історичного музею-архіву у Вінніпезі (папери Володимира Сікевича), Українсько-канадського архіву-музею Альберти (збірка Михайла Лучковича) та ін. Вперше, на підставі дослідження листування митрополита Іларіона (Огієнка) з'ясовано мотиви і чинники його переїзду до Канади [42].

Не всі листи за цей період віднайдені, тому поки важко встановити, чим керувався православний владика, прибувши до Канади, коли розпочав тут справжню «війну» з «липківщиною». Віднайдені листи до Іларіона звернені до нього вже як до предстоятеля УГПЦ в Канаді, тобто після серпневого Собору цієї церкви у 1951 р. Можливо, про цей період дослідники нічого б не знали, якби не спогади о. Віталія Сагайдаківського, де він детально описує події саме цих років [76] та публікація листування митрополита Іларіона (Огієнка), яке видав друком о. Юрій Мицик [23]. Якщо звернутися до історичних подій, які передували запрошенню митрополита Іларіона (Огієнка) на предстоятеля УГПЦ в Канаді, то вони ще до кінця не вивчені.

Від 1924 р. до 1946 р. УГПЦ в Канаді опікувався архієпископ Іван Теодорович з ієрархії УАПЦ 1921 р., яку очолював у 1921–1927 рр. митрополит Василь Липківський. 12 листопада 1947 р. відбувся Надзвичайний Собор УГПЦ в Канаді, який розпочався відprawою Богослужіння в церкві Св. Михаїла у Вінніпегу. Відправу

служив Владика Іоанн Теодорович. У доповіді головуєчого на цьому Соборі прот. Семена Савчука йшлося про те, що УГПЦ в Канаді повинна підшукати правлячого єпископа. Він виклав причини відмови визнати кандидатом на Голову УГПЦ в Канаді Митрополита Холмського і Підляшського Іларіона (Огієнка) і висловив рішення консисторії запросити Мстислава (Скрипника) на правлячого Єпископа УГПЦ в Канаді.

Але відносини з архієпископом Мстиславом не склалися. 18–21 червня 1950 р. відбувся в м. Саскатун X Собор УГПЦ в Канаді, який звільнив архієпископа Мстислава (Скрипника) від головування в УГПЦ Канади. Мстислав вважав, що УГПЦ в Канаді перебуває в ізоляції від Вселенського православ'я, а також значною мірою втручався у справи УГПЦ в США. Зокрема, це стосується справи т. зв. пересвяти Івана Теодоровича у 1949 р.

Після цього голова консисторії УГПЦ в Канаді протопресвітер Семен Савчук знову звернувся до митрополита УАПЦ Полікарпа (Сікорського) з проханням надіслати нових єпископів. Полікарп (Сікорський), який залишався тривалий час в Німеччині і тільки на початку 1950-х рр. переїхав до Франції, вдруге дав благословення архієпископу Михаїлові (Хорошому) і єпископу Платонові (Артем'юкові) їхати до Канади – першому як правлячому Первоієрарху УГПЦ в Канаді, а другому – як єпископу-вікарію.

З метою вирішення проблеми з єпископатом було ухвалено скликати Надзвичайний Православний Церковний Собор УГПЦ в Канаді на 8–9 серпня 1951 р. Але несподівано Платон (Артем'юк) помер у Торонто і справа, яку мали вирішити на майбутньому Соборі, опинилася під загрозою. За цих обставин було утворено делегацію в складі архієп. Михаїла (Хорошого), протопресвітера Семена Савчука, прот. Є. Грицини, прот. Григорія Метюка і проф. Леоніда Білецького. Делегація прибула до митрополита Іларіона (Огієнка) для проведення переговорів і запрошення його як правлячого архиєрея на Собор.

Митрополит Іларіон, який перед тим прибув до м. Торонто 21 жовтня 1950 р. на запрошення православної громади храму св. Андрія Первозваного, до складу УГПЦ в Канаді не входив. Щодо запрошення очолити УГПЦ в Канаді, то митр. Іларіон вважав, що після перебування архієпископа Мстислава на становищі правлячого архиєрея, Православна Церква в Канаді тим самим приєдналася до «липківців». Але, після переговорів з представниками Духовної Консисторії УГПЦ в

Канаді, він несподівано змінив своє ставлення до цього питання і погодився стати Першоєрархом.

Всеканадійський Надзвичайний Церковний Собор УГПЦ 8–9 серпня 1951 р. відбувся в м. Вінніпегу, Ман, в залі Роял Александра Готель. Головував на Соборі протопресвітер Семен Савчук. Владика Михаїл (Хороший) зачитав заяву, в якій повідомив про обставини прибуття його і щойно спочилого владика Платона (Артем'юка) до Канади і про обставини запрошення митрополита Іларіона (Огієнка) на місце Первоєрарха УГПЦ в Канаді. Собор обрав митрополита Холмського і Підляшського Іларіона (Огієнка) правлячим митрополитом всієї Канади з титулом «Митрополит Вінніпегу і всієї Канади».

Через складнощі у канонічному підпорядкуванні, митрополит Іларіон підписав текст угоди з керівництвом УГПЦ в Канаді під назвою: «Засади приєднання Високопреосвященого Митрополита Іларіона до Української Греко-Православної Церкви в Канаді», яку схвалив Собор. Текст і обставини підписання цих «Зasad» було обговорено попередньо на нараді від 3 серпня 1951 р. між архієпископом Михаїлом (Хорошим), митрополитом Іларіоном (Огієнком) та представниками Консисторії УГПЦ в Канаді – протоієреями Семеном Савчуком, Григорієм Метюком, Єронімом Грициною і проф. Леонідом Білецьким.

Згідно з цими «Засадами» митрополит Іларіон визнавав основні засади УГПЦ в Канаді, канонічність ієрархії УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським), погоджувався разом з архієпископом Михаїлом (Хорошим) та іншими єпископами «творити ієрархію УГПЦ в Канаді як Церкви національної української, автокефальної і соборноправної». Сам митрополит Іларіон став правлячим єпископом УГПЦ Канади, а архієпископ Михаїл – його заступником, який згодом взяв на себе весь тягар організаційної роботи по упорядкуванню устрою УГПЦ в Канаді. Митрополит Іларіон визнав канонічність священників УГПЦ Канади і увійшов з ними в канонічне єднання. Для всіх парафій УГПЦ в Канаді надавався шестимісячний термін для оформлення їх у складі цієї церкви.

Інтронізація митрополита Вінніпегу і всієї Канади Іларіона (Огієнка) відбулася 10 серпня 1951 р. «Служити народові – то служити Богові» – під таким гаслом розпочав своє служіння митрополит УГПЦ в Канаді Іларіон. У своїй промові по обранню він нагадав основні риси Української Церкви – національний український характер, автокефальність, соборноправність, народність,

високоосвіченість і наголосив на необхідності об'єднання всіх православних українців в єдину Православну Церкву.

Після серпневого Собору УГПЦ 1951 р. в Канаді митрополит Іларіон поступово налагодив організацію церковного управління. Найбільш численними за кількістю в цей період є листи, які писав митрополитові архієпископ Михаїл (Хороший). Оскільки він був заступником митрополита Іларіона і, очевидно, опікувався багатьма організаційними справами єпархій, то й зміст цих листів цілком присвячено життю парафій, візитаціям, підготовкою до свят, розсилці церковних часописів, призначенням священників на парафії, з'ясуванням негараздів у стосунках між кліриками тощо.

Великий інтерес викликає листування між митрополитом Іваном Теодоровичем, який залишив керівництво церквою в Канаді у 1947 р., і митрополитом Іларіоном (Огієнком). Важливе значення для розуміння міжнародної церковної політики має лист Іоанна Теодоровича від 26 квітня 1962 р. [22, с. 548–549]. Після вітань з Великодніми святами, Теодорович, очевидно, відповідає на запитання Іларіона, які той ставив у попередньому листі щодо об'єднання існуючих в США православних церков в одну організацію.

З листа стає відомим той факт, що Івану Теодоровичу настійливо пропонували перейти під омофор Константинопольського патріарха і тим самим вирішити болісну для Теодоровича особисто проблему канонічності. Не дивлячись на свою пересвяту у 1949 році [133, с. 23–24], Теодорович у розмові з представником Грецької Архієпископії о. Юрієм Бакопулосом наполягав на дотриманні проголошеного статусу автокефалії для УПЦ в США.

Окремого розгляду заслуговує листування з Огієнком єпископа УАПЦ Сильвестра Гаєвського, який в свій час виїхав до Австралії. Якщо в сучасній українській історіографії життєпис Степана Гаєвського як науковця вже став предметом для окремого дослідження [135], то саме листування в період, коли він опинився як єпископ УАПЦ в Австралії і залишився там до кінця свого життя, дає можливість дослідити цей період його життя. Частково листування між митрополитом Іларіоном і Степаном Гаєвським було вже опубліковане [23, 449–464].

Важливе значення для подальших досліджень церковних стосунків у діаспорі мають листи наступника митрополита Полікарпа (Сікорського) на становищі первоєрарха УАПЦ на чужині митро-

полита УАПЦ в Німеччині Никанора (Абрамовича). В листі від 7 листопада 1953 р. він повідомив Іларіона (Огієнка) про смерть митрополита Полікарпа (Сікорського), яка сталася 22 жовтня 1953 р., а також про те, що тепер він став на чолі УАПЦ на чужині [22, с. 392].

Після цього між обома ієрархами почалося досить інтенсивне листування не тільки в церковних справах, але й обмін інформацією про видання, в тому числі й стародруки та видання з філології. Судячи із змісту листів, Іларіон запрошував Никанора (Абрамовича) до співпраці в своїх часописах, пропонуючи писати інформації про церковне життя в Західній Європі. Пізніше, у 1956 р. Никанор запрошував митрополита Іларіона на Собор УАПЦ в Німеччині.

В подальшому листуванні, яке тривало в 1960-х рр., митрополит Никанор (Абрамович) повідомляв про поточні церковні справи. В листі від 12 липня 1961 р. після отримання ним нової книги митрополита Іларіона (Огієнка) про Свято-Успенську Почаївську лавру, він несподівано пригадав діяльність архімандрита Віталія (Максименка) по влаштуванню хресних ходів на Волині з акціями від «Союзу руссаго народа» та протидію цим акціям з боку українських сил, Почаївську маніфестацію 1933 р. та інші події [22, с. 535].

Виявлене листування з архієпископом Палладієм (Видибідою-Руденком) є дуже важливим для подальшого дослідження не тільки зв'язків митрополита Іларіона (Огієнка), але й історії Православної церкви в діаспорі. Воно свідчить про те, що єпископи, котрі були висвячені в Польщі Діонісієм (Валединським), продовжували підтримувати зв'язок між собою, не зважаючи на важкі емігрантські обставини. В листі від 25 червня 1959 р. Палладій передає вітання новообраному єпископові УГПЦ в Канаді Андрію (Метюку) і вітає митрополита Іларіона з цією подією [22, с. 499].

У наступних листах архієпископ Палладій повідомляв про стосунки православних українців США з Вселенським патріархом, суперечки щодо канонічності церковних напрямів в українській діаспорі, становище УГПЦ в Канаді в контексті об'єднавчих тенденцій щодо українських церков у діаспорі. Навіть вже коли Владика Палладій останні роки тяжко захворів і перебував в шпиталі, у 1963 р. він писав митрополиту Іларіону, повідомляючи новини з свого життя і церковно-адміністративної праці.

Щодо листування І. Огієнка з представниками української науки та культури, то його найясра-

вішими прикладами можна вважати листування з М. Битинським, Л. Биковським та П. Волиняком. Листування М. Битинського із митрополитом Іларіоном розпочалося 1952 р. після переїзду українського художника до Канади [3]. Одним із багатьох занять М. Битинського далеко за межами батьківщини стало малювання ікон, образів та плащениць для православних церков у Канаді, виконання замовлень місцевих церковних громад. Розуміючи, що за протекцією поважних і впливових серед місцевої української громади осіб йому буде легше знайти замовників, художник іноді звертався за допомогою до митрополита Іларіона, авторитет якого серед церковних діячів і звичайних канадських українців був беззаперечним.

Серед загалу замовлень, виконуваних М. Битинським для митрополита Іларіона та обговорюваних обома кореспондентами у листах, найчастіше згадується зображення Антимінса. Вочевидь, це була важлива й одночасно складна робота, оскільки М. Битинський кілька разів переробляв або доробляв її, постійно радився з митрополитом Іларіоном про те, як краще виконати ту або іншу деталь цього замовлення. У листах детально описується увесь технічний процес створення малюнка, художник відверто перераховує, що йому вдалося зробити, а що треба було б ще змінити.

Паралельно з роботою художника-графіка М. Битинський в еміграції активно займався і геральдичними дослідженнями, які на той час були занедбаними і не дуже популярними, що визнавав і сам майстер. Свої відкриття, роздуми та ідеї з цього приводу, доповнені цікавими ілюстраціями, М. Битинський віддавав для публікації в часопис «Наша культура», очолюваний митрополитом Іларіоном. Про «Нашу культуру» йдеться загалом майже в кожному листі М. Битинського до митрополита Іларіона.

Як видно з багатьох листів, І. Огієнко виступав також у ролі критика та рецензента публіцистичних робіт М. Битинського на геральдичну тематику і думка митрополита Іларіона з цього приводу була для дослідника дуже важливою. З листів М. Битинського до митрополита Іларіона видно, що спілкування з останнім давало М. Битинському не лише необхідний для кожного науковця обмін думками та інформацією, але й натхнення, необхідне для подальшої роботи у сфері вивчення української геральдики. Серед геральдичних робіт М. Битинського, які він обговорював з митрополитом Іларіоном, згадуються розвідки про герб Львова і Галичини та про

герб м. Києва і Київської землі, а серед інших наукових розвідок – підручник з іконографії, який М. Битинський не міг завершити через відсутність потрібної літератури.

М. Битинський, маючи ґрунтовні знання в галузі архітектури, допомагав митрополитові Іларіону в пошуку інформації про іконостаси, необхідної останньому для написання його праці. Судячи зі змісту листів, це було нелегким завданням, адже діставати українську літературу з такої специфічної теми треба було далеко за межами України. Про те, що між Огієнком і М. Битинським існували теплі стосунки, свідчить той факт, що Іларіон регулярно презентував художнику свої нові праці, які надсилав поштою. У багатьох листах, адресованих митрополитові Іларіону, М. Битинський вітав його з святами, висловлював побажання, ділився подіями зі свого життя («З початком нового шкільного року мав я на двох курсах українознавства, де викладаю Історію України та Українське Мистецтво, чимало праці і клопотів із-за браку відповідних підручників. Мусів складати конспекти»), розповідав про своє погане самопочуття, просив молитися за нього та щоразу висловлював свою шану та вдячність.

Сюжети, що зустрічаються у листах Л. Биковського до митрополита Іларіона, пов'язані з багатьма важливими подіями у повсякденному та професійному житті обох кореспондентів, а також інших осіб, у них йдеться про взаємний обмін книжками, рукописами, науковою інформацією тощо [4]. Так, у листах згадується про статті таких авторів, як В. Одинець, П. Одарченко, Д. Гуменна, О. Чернова, Ю. Тищенко, М. Міллер, які Л. Биковський рекомендував митрополиту Іларіону для публікації у журналі «Наша Культура». Серед загалу публікацій були й роботи самого Л. Биковського.

Л. Биковський, маючи великий досвід роботи у редакційно-видавничій сфері, давав митрополиту Іларіону професійні поради, що стосувалися кращого впорядкування «Нашої Культури» й завоювання цим журналом симпатій авторів і читачів: «Було би добре щоби в «Культурі» перед рецензіями був ще відділ – «По робітнях українських науковців, письменників» тощо. У ньому можна було би повідомляти, хто і над чим працює та шукає видавців... Це притягне до Вас симпатії авторів і уплястичнить образ Укр[аїнської] Культури» [23, с. 52–61].

Митрополит Іларіон, у свою чергу, пропонував йому увійти до наукової редакції комітету «Нашої Культури», де б він міг ще більше прислужитися

справі видання часопису. Однак, як видно з листів, Л. Биковський був змушений відмовитися від цієї пропозиції через брак часу та переобтяженість роботою. Водночас він обіцяв Іларіону допомогати «Нашій Культурі» своїм посередництвом, докладною інформацією про тих чи інших авторів, статтями.

Окрім «Нашої Культури», Л. Биковський писав і для місячника «Віра і культура», хоча не завжди був задоволений співпрацею з редакцією цього журналу, зокрема, ставленням до нього та до інших авторів з боку його працівників, про що він писав митрополиту, зазначаючи, що часопис «перетворився на орган «Віри», а «Культура» відпала».

У листах Л. Биковського до митрополита Іларіона досить детально розповідається про роботу денверської групи УВАН, зокрема, про її засідання. Митрополиту Іларіону як діючому члену УВАН, очевидно, було цікаво, що відбувається всередині філії цієї інституції в Денвері та наскільки успішно вона функціонує. Крім того, митрополита неодноразово запрошували бути гостем у Денвері та виголосити доповідь у місцевій групі УВАН. Однією з конференцій УВАН, на яку був запрошений митрополит Іларіон і яка знайшла відображення у листах Л. Биковського, була міжнародна наукова конференція УВАН з книгознавства 1951 р. у м. Нью-Йорк. Визнаючи Іларіона, як одного з найвидатніших українських учених-книгознавців, УВАН була зацікавлена у його присутності та виступі на конференції, присвяченій українській книзі. Л. Биковському УВАН доручила виконувати роль посередника у перемовинах з Іларіоном та бути організатором його приїзду до Нью-Йорка.

Оцінюючи митрополита як священнослужителя найвищого рівня, Л. Биковський водночас вважав, що Іларіон здатний на багато більше та що його головна історична місія ще попереду. Л. Биковський писав про це, вітаючи митрополита з 20-ю річницею його церковного висвячення, але суть сказаного ним завжди зводилася до одного: «Іларіон I розпочав, а Іларіон II-ий мусить закінчити процес формування Української незалежної церкви створенням українського патріархату, від нього почнеться нова доба в історії української і взагалі православної церкви!» [22, с. 503].

Про серйозність висловлюваних Л. Биковським сподівань свідчить і той факт, що він неодноразово, досить регулярно переконував Іларіона використати сприятливий момент і розпочати створення українського патріархату. Активізувати

свої заклики до Іларіона щодо оформлення Української Греко-Православної Церкви у Патріархат на чолі з Патріархом Л. Биковського спонукало дарування у 1963 р. Іларіону титулу «Блаженнішого». З 1963 р. такі заклики почали лунати ледве не з кожного листа Л. Биковського, який, окрім себе, посилався й на інших прихильників Іларіона.

Славнозвісна книгозбірня митрополита Іларіона – ще одна тема, яка знайшла відображення у листах Л. Биковського. І. Огієнко розпочав збирати книги ще під час навчання у військово-фельдшерській школі та університеті Св. Володимира, потім під час викладацької роботи в Київському народному українському університеті.

З часом наявна бібліотека стала базою для створення книгозбірні Кам'янець-Подільського університету. Після згасання Української революції І. Огієнко забрав найціннішу частину бібліотеки з собою до Львова, а потім – до Варшави. В роки II Світової війни більшість книг не вдалося вивезти і вони потрапили до Варшавської публічної бібліотеки. 1944 р. Л. Биковський разом з полковником М. Садовським намагалися вивезти частину книжок Іларіона, проте їх задум не вдався. У зв'язку із наступом радянських військ частина книжок була поспіхом залишена в місті Ласку під Лодзем. Їхня подальша доля досі невідома. Решта книг, які залишилися у Варшаві, в повоєнний час були розпорошені по різних фондах Варшавської публічної бібліотеки. Саме цю частину книгозбірні й намагався повернути митрополит Іларіон.

Коли саме зав'язалося листування між письменником, журналістом, громадським діячем, редактором та видавцем П. Волиняком і митрополитом Іларіоном, точно з'ясувати не вдалося. Проте з упевненістю можна констатувати, що на 1947 р. П. Волиняк був добре знайомий з митрополитом Іларіоном, про що свідчить зміст його листа, датованого лютим 1947 р. Головною темою його листів є видавнича та редакторська діяльність П. Волиняка, численні проблеми та не завжди великі успіхи, пов'язані з нею, зустрічаються також скупі біографічні відомості про самого автора.

На ґрунті співробітництва Петра Волиняка із митрополитом Іларіоном у дитячому журналі «Соняшник» (П. Волиняк був його головним редактором) якось виникло непорозуміння, яке могло привести до повного розриву стосунків. Причиною «сварки» стало те, що митрополит не підготував на прохання редактора традиційне щорічне великоднє привітання від Української

Греко-Православної Церкви Канади для дітей – читачів «Соняшника».

Ситуація і справді видається дивною, якщо пригадати, що Іларіон раніше активно підтримував видавничу та редакторську діяльність П. Волиняка, часто допомагав редагувати публіцистичні матеріали, сам регулярно друкувався у більшості його часописів. Ставлення П. Волиняка до митрополита Іларіона також було завжди шанобливим і щирим, більше того, він не раз пропонував митрополитові і в його особі Православній церкві свої послуги та допомогу.

Але далі ситуація розвивалася таким чином, що митрополит Іларіон відмовився взяти участь у об'єднаних зборах «Союзу Українців Жертв Російського Комуністичного Террору» (СУЖЕРО). П. Волиняк був його членом від дня заснування, а з жовтня 1958 р. по жовтень 1960 р. виконував обов'язки голови й Організації Демократичної Української Молоді (далі – ОДУМ) Канади і США 1957 р. П. Волиняк сприйняв цю відмову як небажання митрополита брати участь у заходах за участю представників нової хвилі української еміграції, яку багато хто зі старої генерації емігрантів вважав «безбожними й бездушними «советами».

Крім того, П. Волиняк вважав, що це небажання пов'язане з невірою в те, що «безбожні аморальні совети» здатні зробити хоча б щось для розбудови Української Православної Церкви, а також з тим, що митрополит Іларіон, як й інші представники старої української еміграції, більше переймаються зовнішніми деклараціями, а не справжніми ґрунтовними справами.

Водночас варто зазначити, що митрополит Іларіон не відмовлявся від залучення емігрантів нової хвилі до розбудови Української Церкви за кордоном. Він добре знав з особистих вражень та з величезної кількості щоденно отримуваних ним листів про матеріальне й моральне становище українських емігрантів у таборах для біженців в Німеччині та Австрії. Йому було відомо й про тяжіння до Бога цих скривджених, вихованих в умовах войовничо-безвірницької влади людей.

Тому прагнення допомогти біженцям, а також об'єднати всю українську еміграцію спонукали його створити 1947 р. народний християнський щомісячник «Слово Істини», який відіграв важливу роль у житті представників української еміграції, спричиненої II Світовою війною. Місячник особливо увагу приділяв боротьбі за Єдину Помісну Українську Православну Церкву, зміцнення православної віри в людських душах, вихованню їх в

дусі патріотизму, любові до рідного слова і рідної культури [46].

Взагалі треба сказати, що фактично листи П. Волиняка – це своєрідні диспути з митрополитом Іларіоном, пов'язані з тією чи іншою видавничою, церковною чи світською проблемою. Серед них фігурує випадок з часописом «Віра й культура». У цьому часописі за 1960 р. було опубліковано нотатку про працю М. Решетняка «Антикомуністичний селянський маніфест» із антинаціональними звинуваченнями на адресу І. Багряного.

Окрім того, що у «Вірі й культурі» взагалі було згадано про працю М. Решетняка, співпрацювати з яким відмовлялася більшість авторитетних видань того часу, укладач нотатки проявив ще й очевидну симпатію до автора «Антикомуністичного селянського маніфесту» і недвозначно натякнув, що антинаціональні звинувачення І. Багряного можуть мати під собою основу.

Ця подія не могла пройти непоміченою повз П. Волиняка, який відстоював позиції Державного Центру УНР, був прихильником самого І. Багряного та його ідей. П. Волиняк виступив на захист письменника. В листі до Іларіона він із обуренням писав про абсолютну безглуздість згаданих звинувачень та про те, що редактора «Віри й культури» за опублікування такої нотатки може виправдати лише те, що він, очевидно, нічого не знав про зміст нотатки.

Лист досягнув своєї мети. Вже незабаром редакція «Віри й культури» відкликала нотатку про М. Решетняка та його твір і з'ясувала свою позицію у цій справі. Коло інтересів П. Волиняка включало не лише видавничі та громадсько-політичні справи, але й церковні. Часто нарікаючи на церкву та її ставлення до нових емігрантів, полемізуючи з митрополитом Іларіоном з приводу тієї чи іншої теми, він разом з тим переживав за стан справ в УГПЦ в Канаді, намагався давати митрополитові поради щодо ефективнішого залучення українців до церковного лона, не переставав пропонувати свою допомогу.

Очевидно, що віднайдений масив епістолярю, аналізований у цій статті, не є повним з багатьох причин. Труднощі пошуку переміщених в ХХ столітті масивів документів, величезні матеріальні та інформаційні втрати, численні політичні та церковні протистояння значною мірою ускладнили проблеми пошуку архівних документів та подальших джерелознавчих досліджень. Але, незважаючи на труднощі, постать великого українця митрополита Іларіона (Огієнка)

стає для нащадків більш близькою, зрозумілою і від того ще більш величною...

1. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. / І. Власовський. – Нью-Йорк, Бавнд Брук: Друкарня Української Православної Церкви в США, 1977. – Т. 4. – Ч. I (XX століття). – 384 с. Репринтне видання. – К., 1998.
2. *Гирич І., Ляхоцький В.* Археографічне опрацювання епістолярної спадщини українських громадських і політичних діячів кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. / І. Гирич, В. Ляхоцький // *Архіви України.* – 1995. – № 4–6. – С. 81–87.
3. *Горбач Ю. С.* Микола Битинський та його листування з Іваном Огієнком (митрополитом Іларіоном) / О. Горбач // *Збірник доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук».* – К., 2007. – С. 11–13.
4. *Горбач Ю. С.* Листування Лева Биковського з митрополитом Іларіоном (Іваном Огієнком) / О. Горбач // *Науковий збірник присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Збірник доповідей та матеріалів / Упоряд. Архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький.* – К.: Вид. КПБА УПЦ КП, 2007 – С. 443.
5. *Дмитрук К.* Під штандартами реакції і фашизму / К. Дмитрук. – К., 1976. – 383 с.
6. *Дмитрук К.* Кому служили і служать зрадники з так званої автокефалії / К. Дмитрук. – К.: Вид. Т-ва «Знання», 1977. – 46 с.
7. *Дмитрук К.* Жовто-блакитні банкроті: Документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті / К. Дмитрук. – К.: «Дніпро», 1982. – 399 с.
8. *Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження (До 110-річчя від дня народження): Тези доп. наук.-теор. конф. (квітень, 1992).* – Кам'янець-Подільський, 1992. – 219 с.
9. *Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження.* *Наук. доп. 2-ої Всеукр. наук.-теор. конф. (Кам'янець-Подільський, 18–19 лютого 1997 р.).* – Кам'янець-Подільський, 1997. – 352 с.
10. *Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968) / Упоряд. Ляхоцький В., Московченко Н., Преловська І.* – К.: УДНДІАСД, 2001. Серія «Пам'ятки» – Т. 2. – 477 с.
11. *Завальнюк О.* Геринович Володимир Олександрович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / Серія «Керівники навчального закладу» / О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 28 с.
12. *Завальнюк О., Комарницький О.* Кам'янець-Подільський національний університет (1918–2008 рр.): Історичний нарис / О. Завальнюк, О. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 296 с.
13. *Завальнюк О., Комарницький О.* Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України / О. Завальнюк, О. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 768 с.
14. *Завальнюк О., Комарницький О.* Бучинський Петро Миколайович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / Серія «Керівники навчального закладу» / О. Завальнюк, О. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 32 с.
15. *Завальнюк О., Комарницький О.* Клепатський Павло Григорович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / Серія «Керівники навчального закладу» / О. Завальнюк, О. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 28 с.
16. *Завальнюк О., Комарницький О.* Хведорів (Федоров) Михайло Михайлович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / Серія «Керівники навчального закладу» / О. Завальнюк, О. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 24 с.

17. Іван Огієнко (митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості (До 115-річного ювілею видатного вченого). М-ли Всеукр. наук. конф. 16–17 січня 1997 р. – К.: Вид. Київськ. Міжрегіонального ін-ту. удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка, 1997. – 410 с. **18.** Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Наук. збірник: Серія історична та філологічна. Вип. 1. – Кам'янець-Подільський держ. Ун-т, інформаційно-видавничий відділ, 2003. **19.** Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Наук. збірник. Серія історична та філологічна. Вип. II. – Кам'янець-Подільський, 2005. **20.** Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Наук. збірник. Серія історична та філологічна. Вип. III. – Кам'янець-Подільський, 2006. **21.** Коляничук О. Емігрантська доля / О. Коляничук // Наше слово. – № 22. – 29 травня 2005. – С. 4. **22.** Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910–1969) / Упор.: І. Преловська та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2011. – 744 с. **23.** Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упорядник о. Юрій Мицик, проф., д. і. н. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 566 с. – (Серія «Джерела з історії української еміграції»). **24.** Ляхоцький В. Листи особових фондів ЦДАВО України (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) як джерело до вивчення видавничої діяльності І. І. Огієнка / В. Ляхоцький // Архіви України. – 1995. – № 1–3. – С. 20–35. **25.** Ляхоцький В. Епістолярія як джерело біографічних досліджень життя та діяльності діячів української культури, науки, політики / В. Ляхоцький // Український біографічний словник: Історія і проблематика створення: М-ли наук. конференції, 8–9 жовтня 1996 р. – Львів, 1997. – С. 77–79. **26.** Ляхоцький В. Епістолярна спадщина як джерело вивчення життя та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В. Ляхоцький // Велетень науки: Матеріали науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка, 15–16 січня 1996 р. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С. 39–44. **27.** Ляхоцький В. Книгозбірня митрополита Іларіона (І. І. Огієнка): склад та засади комплектування / В. Ляхоцький // Стратегія комплектування фондів наукової бібліотеки: Міжнар. Наук. конф-ція: Тези доповідей, 8–10 жовтня 1996 р. – К., 1996. – С. 112–114. **28.** Ляхоцький В. Невідомі документи про життя Івана Огієнка: (На матеріалах фонду Українського державного університету у м. Кам'янець-Подільському) / В. Ляхоцький // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 1. – К., 1996. – С. 107–114. **29.** Ляхоцький В. Іван Огієнко – Головноуповноважений міністр уряду УНР (1919–1920) / В. Ляхоцький // М-ли міжнар. наук. конференції «Відродження української державності: Проблеми історії та культури», 13–16 травня 1996 р. – Ч. 1. – Одеса, 1996. – С. 80–81. **30.** Ляхоцький В., Матяш І. Книгознавчі студії Івана Огієнка / В. Ляхоцький, І. Матяш // Велетень науки: Матеріали науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка, 15–16 січня 1996 р. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С. 133–138. **31.** Ляхоцький В. Бібліографія українознавства в працях Івана Огієнка / В. Ляхоцький // Проблеми вдосконалення каталогів наукових бібліотек: М-ли Міжнар. наук. конф-ції, 14–17 жовтня 1997 р. – К., 1997. – С. 147–149. **32.** Ляхоцький В. До питання про створення наукової бібліографії Івана Огієнка / В. Ляхоцький // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 6. – С. 9–14. **33.** Ляхоцький В. Бібліографічна спадщина Івана Огієнка / В. Ляхоцький // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 2. – К., 1997. – С. 49–57. **34.** Ляхоцький В. Фенікс Івана Огієнка: (Нововиявлені документи з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Львові) / В. Ляхоцький // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: наукові доповіді Всеукр. конф-ції, 19–20 листопада 1996 р. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 68–78. **35.** Ляхоцький В. Іван Огієнко (митрополит Іларіон): Показчик архівних джерел / В. Ляхоцький. – К., 1998. – 80 с. («Архівні та біографічні джерела української історичної думки», вип. 1). **36.** Ляхоцький В. І. І. Огієнко та архівна справа України / В. Ляхоцький // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби Визвольних змагань (1917–1921): 36. наук. праць. – К., 1998. – С. 199–208. **37.** Ляхоцький В. Огієнко Іван Іванович / В. Ляхоцький // Українські архівісти: Біографічний довідник: У 3-х вип. – Вип. 1-й (XIX ст. – 1930-ті роки). – К., 1999. – С. 254. **38.** Ляхоцький В. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Держкомархів України. УДНДІАСД; Іст. клуб «Планета»; Дослідна фундація ім. О. Ольжича в США / В. Ляхоцький. – К., 2000. – 528 с.: іл. **39.** Ляхоцький В. «Тільки книжка принесе волю українському народові...»: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В. Ляхоцький / Держкомархів України. УДНДІАСД; Іст. клуб «Планета»; Дослідна фундація ім. О. Ольжича в США. – К., 2000. – 663 с.: іл. **40.** Ляхоцький В. Питання архівної справи, охорони пам'яток культури і мистецтва в діяльності І. Огієнка / В. Ляхоцький. – Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб-к. – Редкол. Пиріг Р. (голова) та ін. – Вип. 2. Археографічні читання. – К., 2000. – С. 39–150. **41.** Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. – Т. I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоסקип» ім. В. Симоненка, 1987. – С. 928. **42.** Матяш І. «Публічно заявляю: до ваших церковних справ мішатися не буду й не хочу, і дозволяє цього листа мого зробити відомим для широкого загалу» (до питання про приїзд Івана Огієнка в Канаду) / І. Матяш. // Науковий збірник присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Збірник доповідей та матеріалів / Упоряд. Архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький. – К.: Вид. КПБА УПЦ КП, 2007. – С. 41–44. **43.** Миронець Н. Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело / Н. Миронець. // Центральної Ради і український державотворчий процес: (До 80-річчя створення Центральної Ради): М-ли наук. конф., 20 берез. 1997 р. В 2 ч. Ч. 2. / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. Смолій В. – К., 1997. – С. 340–347. **44.** Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія як спеціальна історична дисципліна / Н. Миронець, І. Старовойтенко // М-ли III Міжнар. Конгресу українських істориків «Українська наука на шляху творчого поступу». Доповіді та повідомлення: В 3 т. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 247–252. **45.** Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія / Н. Миронець, І. Старовойтенко. // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / Войцехівська І. (керівник авторського колективу), Томозов В., Дмитрієнко М. та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 424–431. **46.** Мищик Ю. Місячник «Слово Істини» як джерело до вивчення життя й творчості митрополита Іларіона (І. Огієнка) / Ю. Мищик // Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка. – К., 2007. – С. 169. **47.** Міненко Тимофій, протопресвітер. Владика Іларіон: концепція відродження Української Автокефальної Право-

- славної Церкви / Тимофій Міненко // *Наук. зб-к присвяч. 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Зб. доповідей та мат-лів / Упоряд. Архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький*. – К.: Вид. КПБА УПЦ КП, 2007. – С. 147–163.
- 48. Москаленко В., Ляхоцький В.** Добрий приятель, колега і декан // *Науковий збірник присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Збірник доповідей та матеріалів / Упоряд. Архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький / В. Москаленко, В. Ляхоцький*. – К.: Вид. КПБА УПЦ КП, 2007 – С. 369–391.
- 49. Наталена Королева:** життя та творчість у документах і матеріалах (до 120-річчя від дня народження): Збірка документів / Уклад. та автор передмови І. Тюрменко. – Київ: НАУ, 2008. – 88 с.
- 50. Науковий збірник присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Збірник доповідей та матеріалів / Упоряд. Архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький. – К.: Вид. КПБА УПЦ КП, 2007. – 464 с.**
- 51. Николаев К. Н.** Восточный обряд / К. Николаев. – Париж: YMKA-PRESS, 1950. – 334 с.
- 52. Огієнко І.** Історія українського друкарства / І. Огієнко. – К.: Либідь, 1994. – 446 с.
- 53. Огієнко І. (митрополит Іларіон).** Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К.: Либідь, 1995. – 296 с.
- 54. Огієнко І.** Життєписи великих українців / І. Огієнко. – К.: Либідь, 1999. – 672 с.
- 55. Огієнко І.** Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 480 с. (Видавничий проект «Запізніле вороття»).
- 56. Огієнко І.** Українське монашество / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 396 с.
- 57. Огієнко І.** Українська культура / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 344 с.
- 58. Огієнко І.** Тарас Шевченко / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 440 с.
- 59. Огієнко І.** Розп'ятий Мазепи / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2003. – 348 с.
- 60. Огієнко І.** Богдан Хмельницький / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2004. – С. 448 с.
- 61. Огієнко І.** Свята Почаївська лавра / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2005. – 440 с.
- 62. Огієнко І.** Слово про Ігорів похід / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2005. – 316 с.
- 63. Огієнко І.** Рятування України / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2005. – 464 с.
- 64. Огієнко І.** Українська церква за час Руїни. 1657–1687 / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2006. – 468 с.
- 65. Огієнко І.** Історія українського друкарства / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2007. – 536 с.
- 66. Преловська І.** ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ / І. Преловська // *Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ. М-ли міжнародної наук. конференції в м. Києві 12 жовтня 1996 р.* – К.: «Логос», 1997. – С. 29–49.
- 67. Преловська І.** «В цьому напрямку Ви могли б дуже багато зробити...» (До публікації доповіді Євгена Бачинського, виголошеної під час II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ в Києві 19 жовтня 1927 р.) / І. Преловська // *Пам'ятки. Археографічний щорічник*. – К.: Вид. УДНДІАСД, 2007. – Т. 7. – С. 277–295.
- 68. Преловська І.** 85 років тому вперше відправлено Службу Божу українською мовою / І. Преловська // *Наша віра*. – К., 2004. – № 5 (193) – С. 3.
- 69. Преловська І.** Архієпископ Іван Теодорович – видатний діяч Української церкви в діаспорі / І. Преловська // *Матеріали III-ї Міжнародної наукової конференції: «Українська діаспора: історичні пошуки, еміграційні явища, культурно-мистецькі набутки, функціонування наукових установ», Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою Ніжинського Державного Університету ім. Миколи Гоголя, м. Ніжин, 30–31 травня 2007 р.* – Ніжин, 2007. – Вип. 6. – С. 108–111.
- 70. Преловська І.** Ставлення Івана Огієнка (митрополита Іларіона) до т. зв. «липківщини» / І. Преловська // *Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук (до 125-річчя від дня народження Івана Огієнка)*. 7–8 червня 2007 р. Збірник доповідей. – К.: НАУ, 2007. – С. 54–58.
- 71. Преловська І.** Львів в епістолярній спадщині проф. Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / І. Преловська // *Історія релігій в Україні. Праці XII-ї Міжнародної наукової конференції*. Львів, 20–24 травня 2002 р. – Львів: «Логос», 2002. – Кн. 1. – С. 347–352.
- 72. Преловська І.** Церковне питання в епістолярній спадщині Івана Огієнка / І. Преловська // *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія історична та філологічна*. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. VI. – С. 160–191.
- 73. Преловська І.** Епістолярна спадщина митрополита Іларіона (Огієнка) як джерело до вивчення історії Православної Церкви в міжвоєнній Польщі та Генеральній Губернії / І. Преловська // *Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика / Гол. Ред. Сохань П.* – К., 2009. – С. 472–494.
- 74. Преловська І.** Листування Івана Огієнка (Митрополита Іларіона) з митрополитом Української Греко-Католицької Церкви Андреем Шептицьким (До 145-ої річниці від дня народження Андрея Шептицького (1865–1944)) / І. Преловська // *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія історична та філологічна*. – Вип. VII. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – С. 183–195.
- 75. Рожко В.** Холмська духовна семінарія і академія 1942–1944 рр. / В. Рожко // *Історія релігій в Україні. Праці XII-ї Міжнародної наукової конференції*. Львів, 20–24 травня 2002 р. – Львів: «Логос», 2002. – Кн. 1. – С. 352–357.
- 76. Сагайдаківський В., священик.** Правди не втопили. Спогади з 50-річчя пастирства. 1927–1977 / В. Сагайдаківський. – Торонто, 1977. – 362 с.
- 77. Сохацька Є.** До історії Кам'янець-Подільського Українського державного університету (1918–1921 рр.) (Про Івана Огієнка) / Є. Сохацька // *Використання спадщини повернутих і забутих діячів науки і культури в навчальному процесі педагогічного вузу та школи. Тези республіканської наук.-практ. міжвузівської конф-ції (29–31 травня 1991 р.)*. – Рівне, 1991. – С. 45–46.
- 78. Сохацька Є.** Невтомний працівник українського Ренесансу (Про І. І. Огієнка) / Є. Сохацька // *Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження. Тези доповідей наук.-теорет. конф-ції (До 110-річчя від дня народження)*. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 7–9 та ін.
- 79. Сохацька Є.** Культурно-просвітницька діяльність Івана Огієнка у Кам'янці-Подільському (1918–1920 рр.) / Є. Сохацька // *Огієнківські читання. М-ли наукових круглих столів в 1991–1996 рр.* Вип. I. – Київ, 1997. – С. 70–79.
- 80. Сохацька Є.** Ідея соборності в культурологічній спадщині Івана Огієнка / Є. Сохацька // *Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження*. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 79–82.
- 81. Сохацька Є.** Іван Огієнко за спогадами Григорія Костюка / Є. Сохацька // *Студії з архівної справи та документознавства*. – Т. 3. – Київ, 1998. – С. 161–166.
- 82. Сохацька Є.** Іван Огієнко про методологію наукової праці / Є. Сохацька // *Виховна робота у вищому навчальному закладі: симбіоз нового і традиційного // Зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. науково-практ. конф-ції (27–28 листопада 2000 р.)*. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 268 с. – С. 53–56.
- 83. Сохацька Є.** Іван Огієнко за національно-зорієнтовану українську культуру (за матеріалами «Нашої культури» – 1935–1937 рр.) / Є. Сохацька // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного універ-*

- ситету. Філологічні науки. Вип. 5. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 184–187. **84.** Сохацька Є. З думкою про село (Іван Огієнко на сторінках газети «Рада» 1906–1908) / Є. Сохацька // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Філологічні науки. Вип. 6. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 110–114.
- 85.** Сохацька Є. Іван Огієнко про Богдана-Ігоря Антонича (за матеріалами «Нашої культури» 1935–1937 рр.) / Є. Сохацька // Іван Огієнко і сучасна наука і освіта. [Присв. 85-річчю Кам'янець-Подільського ун-ту]. Наук. зб-к. Серія історична і філологічна. Вип. 1. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 143–154. **86.** Старовойтенко І. Епістолярна спадщина українських громадсько-культурних діячів к. XIX – поч. XX століть: до методики дослідження / І. Старовойтенко // Українська наука на шляху творчого поступу. Доповіді та повідомлення в 3 т. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 309–315.
- 87.** Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень / І. Старовойтенко // Українська біографістика. Збірник наукових статей. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 50–66.
- 88.** Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук (до 125-річчя від дня народження Івана Огієнка). 7–8 червня 2007 р. Збірник доповідей. – К.: НАУ, 2007. – 144 с. **89.** Тимошик М. Невтомний сівач на українознавчій ниві / М. Тимошик / До кн.: Іван Огієнко. Історія українського друкарства. Навч. посібник. – К.: «Либідь», 1994. – С. 5–21. **90.** Тимошик М. Іван Огієнко – журналіст, редактор, видавець / М. Тимошик // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді і повідомлення 2-ї Всеукраїн. наук.-практ. конф-ції. – Житомир, 1994. – С. 156–160. **91.** Тимошик М. «Смирений Богомолець за кращу долю українського народу»: Маловідомі сторінки життя й діяльності Івана Огієнка / М. Тимошик / до кн.: Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Підруч. – К.: Либідь, 1995. – С. 7–47. **92.** Тимошик М. Невідомий Іван Огієнко: за матеріалами колишніх спецфондів львівських архівів / М. Тимошик // Велетень науки. Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присв. вивченню спадщини Івана Огієнка. 15–16 січ. 1996 р. – К., 1996. – С. 211–219.
- 93.** Тимошик М. Невідомий Іван Огієнко: за матеріалами колишніх спецфондів львівських архівів / М. Тимошик // Велетень науки. М-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присв. вивченню спадщини І. Огієнка. 15–16 січ. 1996 р. – К., 1996. – С. 211–219. **94.** Тимошик М. Уроки Івана Огієнка в контексті нинішніх проблем українського державотворення / М. Тимошик // Іван Огієнко й утвердження гуманітарної освіти в Україні. М-ли доповідей і повідомлень на Всеукр. наук.-практ. конф-ції. 4–5 берез. 1997 р. – Житомир, 1997. – С. 3.
- 95.** Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка: українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності Івана Огієнка: Монографія / Передмова М. Жулинського / М. Тимошик. – К.: Заповіт, 1997. – 232 с., іл., імен. покажч. та ін. **96.** Тимошик М. Іван Огієнко як державотворець (кам'янець-подільський період) / М. Тимошик // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882–1972) в контексті україн. нац. відродження. Наук. доповіді 2-ї Всеукр. наук.-теорет. конф-ції. 18–19 лют. 1997 р. – Кам'янець-Подільський – Київ, 1997. – С. 14–17. **97.** Тимошик М. «Рідний край раз у раз мене кличе до праці»: Іван Огієнко як поет / М. Тимошик // Слов'янське віче – XXI століття. – 1997. – № 3. – С. 167–168. **98.** Тимошик М. Іван Огієнко як державотворець (кам'янець-подільський період) / М. Тимошик // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882–1972) в контексті україн. нац. відродження. Наук. доповіді другої Всеукраїн. наук.-теорет. конференції. 18–19 лют. 1997 р. – Кам'янець-Подільський – К., 1997. – С. 14–17. **99.** Тимошик М. «Лишуть навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Огієнко) і українське відродження: Наукове видання / Передм. О. Кравченка та В. Скопенка / М. Тимошик. – Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови; Київ: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2000. – 548 с., іл. Вкл. ім. пок. **100.** Тимошик М. Брусилів у житті Огієнка / М. Тимошик // Відродження (Брусилів, Житом. обл.). – 2000. – 25 берез., 14, 22 квіт., 31 травня.
- 101.** Тіменик З. Рік 1940-й: становлення Українського Православ'я на Холмсько-Підляській Землі і проблема реальної автокефалії / З. Тіменик // Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. (Львів-Холм, 17–21 вересня 1994 року). – Львів, 1996. – С. 102–109. **102.** Тіменик З. Митрополит Іларіон (Огієнко) і Митрополит Андрей Шептицький про духовність мови в контексті державотворення / З. Тіменик // Релігія в Україні. Дослідження. Матеріали. – Ч. 3. – Львів: «Логос», 1994. – С. 61–69. **103.** Тіменик З. Рідномовні богослужби як один із виявів соборницької праці І. Огієнка і Митрополита Андрея Шептицького (3 архівних матеріалів 1922 р.) / З. Тіменик // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень IV-го круглого столу (Львів, 8–10 травня 1995 р. – К.; Львів, 1995. – С. 181–182. **104.** Тіменик З. Автокефалізаційний процес і націо-соціософські особливості моделі «людина-родина-громада-держава» (На матеріалі Огієнкової спадщини) / З. Тіменик // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VII-го круглого столу (Львів, 12–14 травня 1997 р. – Львів, 1997. – Ч. 5. – С. 193–194. **105.** Тіменик З. Історіософія православної автокефальності у творчій спадщині Івана Огієнка (Митрополита Іларіона): автореф. дис... канд. філос. н. / З. Тіменик. – К., 1997. – 20 с. **106.** Тіменик З. Іван Огієнко. (Митрополит Іларіон). 1882–1972. Життєписно-бібліографічний нарис / Відп. ред. О. Купчинський / З. Тіменик. – Львів: Вид. відділ НТШ, 1997. – С. 187. **107.** Тіменик З. Митрополит Іларіон (Огієнко) про особливості автокефалізаційного процесу в контексті ідеології Українського Православ'я / З. Тіменик // Православна Галичина. – Л., 1997. – № 1. – С. 15–18. **108.** Тіменик З. Звичай-обряд-традиція: історико-богословський і методологічний аспект в контексті автокефалії Українського Православ'я (На матеріалі Огієнкової спадщини) / З. Тіменик. – Полтава, 1998. – С. 162–168 та ін. **109.** Тіменик З. Деякі спостереження над етнософією духовно-церковного буття у контексті творення Українського Патріархату (На матеріалі публіцистики Митрополита Іларіона (Огієнка) / З. Тіменик // Збірник праць Кафедри української преси [ЛНУ ім. Ів. Франка] На пошану професора Володимира Здоровеги з нагоди 70-річчя від дня народження. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 341–344. **110.** Тюрменко І. До проблеми вивчення творчої спадщини Івана Огієнка / І. Тюрменко // Проблеми поширення досвіду викладання та вивчення історії України в технічних вищих навч. закладах: Тези доп. Всеукр. наук.-метод. конф. (Одеса, 28–29 травня 1993 р.) – К., 1993. – С. 76–78. **111.** Тюрменко І. Іван Огієнко – Митрополит Іларіон / І. Тюрменко // УІЖ. – 1995. – № 2. – С. 79–90; // ж. І. Огієнко – Митрополит Іларіон про державу як складову частину національної ідеї / І. Тюрменко // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т 1 (3). – С. 261–265. **112.** Тюрменко І. До проблеми наукової етики в працях І. Огієнка-Митрополита Іларіона / І. Тюрменко //

Іван Огієнко (митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості (До 115-річного ювілею видатного вченого). М-ли Всеукр. наук. конф-ції 16–17 січня 1997 р. – К.: Вид. Київського Міжрегіонального інституту удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка, 1997. – С. 96–99. **113. Тюрменко І.** Ідея української національної самосвідомості у працях Івана Огієнка – митрополита Іларіона / І. Тюрменко // Наукові праці Українського держ. ун-ту харчових технологій. – К., 1997. – № 3. – С. 93–95. **114. Тюрменко І.** Методи наукових досліджень І. Огієнка-митрополита Іларіона / І. Тюрменко // Іван Огієнко (митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості (До 115-річного ювілею видатного вченого): Матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 16–17 січня 1997). – К., 1997. – С. 99–103. **115. Тюрменко І.** До проблеми створення православної духовної освіти в Холмі (листи митр. Іларіона до Л. Білецького) / І. Тюрменко // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наук. доп. Всеукр. конф. (Київ, 19–20 листопада 1996 р.): В 2 ч. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 134–136. **116. Тюрменко І.** До проблеми датування деяких листів І. Огієнка до Л. Білецького / І. Тюрменко // Велетень науки. Наук. зб. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 95–98. **117. Тюрменко І.** До проблеми створення православної духовної освіти в Холмі (листи митр. Іларіона до Л. Білецького) / І. Тюрменко // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наук. доп. Всеукр. Конф. (Київ, 19–20 листопада 1996 р.): В 2-х ч. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 134–136. **118. Тюрменко І.** Іван Огієнко – митрополит Іларіон у боротьбі за незалежну Українську державу в роки Другої світової війни / І. Тюрменко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 1998. – Вип. 39. – С. 33–36. **119. Тюрменко І.** Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): Монографія / Передмова Н. Миронець / І. Тюрменко. – К., 1998. – 268 с. **120. Тюрменко І.** Державотворча діяльність УАПЦ в період II світової війни / І. Тюрменко // Пам'ять століть. – 1998. – № 5. – С. 84–89. **121. Тюрменко І.** Державотворча діяльність Української автокефальної православної церкви в період Другої світової війни / І. Тюрменко // Пам'ять століть. – 1998. – № 5. – С. 84–89; **122. Тюрменко І.** Іван Огієнко – митрополит Іларіон у боротьбі за незалежну Українську державу в роки Другої світової війни / І. Тюрменко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 1998. – Вип. 39. – С. 33–36. **123. Тюрменко І.** Державотворча діяльність Української автокефальної православної церкви в період Другої світової війни / І. Тюрменко // Пам'ять століть. – 1998. – № 5. – С. 84–89. **124. Тюрменко І.** Іван Огієнко – Головувповноважений уряду УНР / І. Тюрменко // Наукові записки / Збірник ІПІЕНД. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 256–268. **125. Тюрменко І.** Іван Огієнко – Головувповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) / І. Тюрменко // УІЖ. – 1999. –

№ 5 – С. 101–109; № 6. – С. 101–111. **126. Тюрменко І.** Іван Огієнко – поборник автокефалії Української православної церкви у міжвоєнний період XX ст. / І. Тюрменко // Наукові записки: Зб-к наук. статей Нац. пед. університету ім. М. П. Драгоманова / Укл. П. В. Дмитренко, Л. Л. Макаренко. – К.: НПУ, 2002. – Вип. L(50) – С. 236–243 та ін. **127. Тюрменко І.** Сучасне вітчизняне Огієнкознавство: парадигма розвитку та перспективи досліджень / І. Тюрменко // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія історична та філологічна. – Вип. II. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. С. 4–10. **128. Тюрменко І.** Україніка в канадських архівах / І. Тюрменко // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Перша міжнар. наук. конф-ція. Збірник доповідей 8–10 березня 2006 р. – Львів: «Сполом», 2006. – С. 447–455. **129. Тюрменко І.** Становище української еміграції у повоєнній Швейцарії (за документами фонду митрополита Іларіона в Архіві УПЦ в Канаді) / І. Тюрменко // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів України; УНДІАСД; Редкол.: Матяш І. (гол. ред.). – К., 2007. – Т. 7. – С. 23–40. **130. Тюрменко І.** Іван Огієнко та Олександр Глоблін: грані наукової співпраці (за документами архіву Української православної церкви в Канаді) / І. Тюрменко // Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук: Зб. доповідей. – К.: НАУ, 2007. – С. 75–77. **131. Українська трибуна.** – Варшава, 1921, – 12 травня (четвер). – № 7. **132. Українська трибуна.** – Варшава, 1921, – 26 травня (четвер). – № 18. **133. «Хай буде відомо всім...».** [Зб-к Ювілейного Комітету з текстами промови проф. Івана Вовчука в Рочестері, Нью-Йорк до 50-ліття УАПЦ та Грамотою про пересвяту архиеп. Іоана Теодоровича 1949 р.] – Нью-Йорк: Вид. Громадського Ювілейного Комітету Православних Українців для відзначення 50-річчя відродження УАПЦ (1921–1971), 1971. – С. 23–24. **134. Хомчук О.** Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопільського визнання» / О. Хомчук. – Чикаго, Іллінойс, 2002. – 621 с. **135. Юркова О.** «Був у першу чергу науковцем...» Нотатки до життєпису Степана Гаєвського / О. Юркова // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 393–417. **136. Wiszka Emilian.** Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939 – Torun:, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001. – 324 p. + [38] p. of plates. **137. Wiszka Emilian.** Prasa ukraińskiej emigracji w Polsce 1920–1939 r. historyko-bibliograficzne doslidzhenia. – L'viv: L'vivs'ka nauk. biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy, 2002. – 479 p. **138. Wiszka Emilian.** Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Torun: Wydawnictwo «Mado», 2004. – 752 p.